

установи є одним із дієвих засобів стимулювання економічного розвитку, уряд розробляв для них певну законодавчу базу у вигляді окремих положень та статутів. Разом із тим, побоювання влади щодо виходу кооперації з-під їхнього контролю призводили до ряду обмежень її діяльності та недоліків у нормативних документах. Загалом, ці фактори негативно позначалися на розвитку сільськогосподарської кооперації Волинської губернії.

1. Демидас Ю.І. *Законодавство Російської імперії з кооперації (друга половина XIX ст. – 1917 р.)* // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету*. – Вип. 2: В 2 т. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 2003.
2. Пантелеймоненко А.О. *Становлення і розвиток кооперативних організацій аграрного сектору України (друга половина XIX – початок XXI ст.)*: Автореф. дис. ... д-ра екон. наук. – К., 2009.
3. Болотова Е.Ю. *Потребительская кооперация в России в конце XIX – начале XX вв.: опыт общественного регулирования*: Дисс. ... д-ра ист. наук. – М., 2003.
4. Корелин А.П. *Кооперация и кооперативное движение в России. 1860-1917 гг.* – М., 2009.
5. Селиверстов Т.А. *Правовое регулирование кооперации в России в 1865–1917 гг.*: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2001.
6. Хаджуова З.А. *Модернизация российского кооперативного законодательства в конце XIX – начале XX века*: Дисс. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2001.
7. Витанович І. *Історія українського кооперативного руху*. – Нью-Йорк, 1964.
8. *Учреждение Министерства земледелия и государственных Имуществ* // *Полное собрание законов Российской империи (Далі – ПСЗРИ). Собрание третье*. – Т. XIV. 1894. – СПб., 1898. – № 10457.
9. *О временных мерах к упрощению порядка производства дел, вносимых ныне на рассмотрение Комитета Министров* // *ПСЗРИ. Собрание второе*. – Т. XLI. Отделение первое. 1866. – СПб., 1868. – № 43191.
10. *Об утверждении Устава Южно-Русского Общества поощрения земледелия и сельской промышленности* // *ПСЗРИ. Собрание третье*. – Т. XII. 1892. – СПб., 1895. – № 8528.
11. *Устав Либаковского Общества поощрения земледелия и сельской промышленности* // *ПСЗРИ. Собрание третье*. – Т. X. Отделение первое. 1890. – СПб., 1893. – № 6582.
12. *Об утверждении Нормального Устава сельскохозяйственных Товариществ* // *ПСЗРИ. Собрание третье*. – Т. XVII. 1897. – СПб., 1900. – № 14201.
13. *Об утверждении Нормального Устава для местных сельскохозяйственных Обществ* // *ПСЗРИ. Собрание третье*. – Т. XVIII. 1898. Отделение первое. – СПб., 1901. – № 15052.
14. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України)*. – Ф. 442. – Оп. 629. – Спр. 459.
15. *ЦДАК України*. – Ф. 442. – Оп. 630. – Спр. 421.
16. *ЦДАК України*. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 197.
17. *Собрание узаконений и распоряжений правительства. Изданное при правительствующем Сенате от 31 марта 1917 г.* № 72, ст. 414. *Отдел первый. Постановление Временного правительства 20 марта 1917 г.* «О кооперативных товариществах и их союзах».

М. М. Москалюк

ІНФРАСТРУКТУРА ТА ТЕХНІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЦУКРОВИХ ЗАВОДІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У пореформений період у процесі технічного перевороту неухильно зростала енергоозброєність і механізація цукрової промисловості українських губерній Російської імперії. Із розвитком матеріально-технічної

бази підприємств відбувається удосконалення техніки та технології виробництва продукції, збільшується потужність та продуктивність заводів.

Над цією проблематикою у різний період працював ряд дослідників, серед яких можна виокремити К. Архіпова, Л. Волохова, Н. Сиркіна, М. Зуєва та ін. Проблематика дослідження цікавить сьогодні як істориків, так і економістів, але вони вивчали лише частково окремі аспекти пропонованої теми, яка не втрачає своєї актуальності, а лише набирає певних обертів дослідження у колі науковців. Тому одним із основних завдань нашої статті є спроба дослідити закономірності інфраструктури та технічних можливостей цукрових підприємств в Україні середини XIX – початку XX ст.

Перші цукрові заводи були досить примітивними («вогневими») підприємствами, де панувала ручна праця, а продуктивність була досить низькою. Разом ці 449 заводів виробляли наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. лише 1,5 – 2 млн пудів цукру [1, 52].

Проте, у фаховій літературі присутнє цифрове різноманіття відносно кількості цукрових заводів в Україні досліджуваного періоду. Зокрема, щодо Лівобережних та Правобережних губерній наводяться різні цифри про кількість заводів майже за кожний рік. При цьому, різні цифри про чисельність цукрозаводів ми спостерігаємо в одних і тих самих роботах. Так, у джерелах підприємства цукрової промисловості за характером виробленими продукції поділяли на цукробуржкові (пісочні), пісочні з рафінадними відділеннями (пісочно-рафінадні) і рафінадні заводи. Окрім того, у виробничому сезоні відрізнялися діючі і не діючі заводи. Автори, які писали про цукрову промисловість, здебільшого, уникали цих дефініцій, що було однією із причин цифрового різноманіття. Так, у відомостях про діяльність діючих цукрових заводів, які систематично вміщувалися у періодичному виданні Всеросійського товариства цукрозаводчиків, не уточнювалося, про які цукрові заводи йде мова: пісочні, пісочно-рафінадні чи про всі діючі заводи. Тому наведені там дані про чисельність заводів не співпадають з даними інших джерел. Зустрічаються випадки, коли поряд, в одному номері журналу, в одній відомості наводяться одні цифри, а в наступній – зовсім інші. Господарський рік у цукровій промисловості, в силу специфіки виробництва, розпочинався восени і продовжувався до січня наступного року. Тому, наприклад, в одному випадку діючий завод статистики зараховували до 1895 р., а в іншому – до 1896 р. У підсумку це також зумовлювало різнобій. Часто суперечності у цифровому матеріалі пояснюються недоглядом самих укладачів документу, де йшлося про цукрову промисловість [2, 31]. Що стосується підрахунків загальної чисельності цукрових заводів у Російській імперії, то тут непорозуміння виходить додатково ще й з тієї причини, що одні дослідники враховували і дані по Царству Польському, яке було складовою частиною імперії, а в іншому випадку – автори не враховували цифри щодо польських губерній, при цьому далеко не завжди вказували це.

В українських землях, що перебували у складі Російської імперії, існували два регіони, де розміщувалися цукрові заводи – Правобережжя і Лівобережжя. За межами цих регіонів на початку XX ст. було всього три цукрових (пісочних) заводи: один у Хотинському повіті Бессарабської губернії і два на півночі Херсонщини, у перехідній зоні між лісостепом і степом. Ця зона була подібна за кліматичними і природними умовами до сусідніх повітів правобережних губерній. Враховуючи, що на Правобережжі було майже півтори сотні заводів, то ці три заводи, за відповідних підрахунків автори теж, як правило, приєднували до правобережного регіону. Всі

ці обставини ми врахували при підрахунках кількості цукрових заводів.

Ринковий характер цукрової промисловості визначив високий рівень концентрації виробництва, яка протягом пореформених років продовжувала неспинно зростати. В ході концентрації виробництва відбулася ліквідація старих невеликих і погано оснащених заводів. Так, по всій Україні на початку 90-х рр. XIX ст. залишилася лише третина заводів, побудованих ще у передреформені роки. Із загальної кількості цукроварень, побудованих до 1850 р., на 1892 р. залишалося на Правобережжі 43,7%, на Лівобережжі – 20%, а з числа “парових” заводів, побудованих до 1850 р., залишилося на 1892 р. на Правобережжі 66%, на Лівобережжі – 40% [3, 74].

Про швидкі темпи зростання концентрації виробництва у цукровій промисловості свідчить наступна динаміка: протягом 14 років (з 1862 р. до кризи 1876 р.) середня продуктивність однієї цукроварні зросла на Київщині у 5 разів, на Поділлі – у 4,3 рази, на Волині – у 4 рази. При цьому концентрація виробництва на Правобережжі здійснювалася поряд із зростанням кількості заводів; на Лівобережжі кількість цукроварень, навпаки, значно скорочується (за рахунок ліквідації “вогневих”), темпи ж зростання потужностей були значно вищі, ніж на Правобережжі: на Чернігівщині середня виробнича потужність цукроварні, наприклад, за вказаний період, зросла у 9 разів, на Харківщині – у 12 разів. Внаслідок цих процесів, наприкінці 1880-х рр. технічний рівень виробництва на Лівобережжі та Правобережжі став майже однаковим. Криза 1876 р., що охопила і цукрову промисловість (свідчення того, що остання стала галуззю великої ринкової промисловості), позначилася на подальшому прискоренні (в окремих районах) процесу концентрації виробництва. Особливо помітним етапом у процесі концентрації виробництва була криза початку 1880-х рр., протягом якої продуктивність цукроварень збільшилася удвічі, а подекуди й утричі.

Цукробурякове виробництво виникло порівняно пізно, проте завдяки технічному перевороту воно перетворилося на одну з найрозвинутіших галузей вітчизняної промисловості. Внаслідок технічної перебудови цукроварень підвищилася концентрація виробництва і органічна будова капіталу, продовжилися сезони цукроваріння, поліпшилося використання сировини тощо.

Протягом останніх десятиріч XIX ст. технічний процес у цукровій промисловості України, як і Російської імперії в цілому, відбувався головним чином по лінії вдосконалення техніки і підвищення технічного рівня ринкової фабрики. Це знайшло свій вияв, зокрема в тому, що на цукрових підприємствах фабричного типу встановлювалися дифузори підвищеної місткості, запроваджувалися випарні апарати нових конструкцій, зміцнювалася енергетична база. В результаті виробіток цукру на одного робітника на початку 1890-х рр. досяг 400 пудів на виробничий рік.

Динаміка кількості цукрових заводів з розподілом за характером виробленої ними продукції (пісочні або цукробурякові, пісочно-рафінадні і рафінадні) за 1900 – 1914 рр. показує, що у 1913 – 1914 рр. у лівобережних губерніях України діяли 58 цукрових заводів – 27,1% їх кількості в Україні. Решта 156 підприємств, або 72,9% припадала на правобережні губернії [4, 3 – 21]. Всього в українських губерніях в 1913 – 1914 рр. діяли 214 заводів з 315, що працювали у межах Російської імперії, або 67,9% їх чисельності. Динаміка чисельності цукрових заводів, зокрема на Лівобережній Україні, зросла у 1894 – 1914 рр. з 40 до 59, тобто майже на одну третину. Більшість цих заводів складали цукробурякові (пісочні) заводи [5, 44 – 45]. Це цілком зрозуміло: рафінадні заводи

були спроможні переробити продукцію (цукровий пісок) кількох цукробурякових заводів, а тому їх чисельність була жорстко обумовлена наявною кількістю цукрових підприємств.

Географія розміщення цукрових заводів свідчить, що у Харківській губернії 11 із 13 заводів були у Сумському повіті, а враховуючи сусідні з ним Охтирський, Богодухівський і Лебединський повіти, то у них було зосереджено 26 із 31 заводу або 84% [6, 110 – 113]. Головна причина цього – сприятливий для вирощування буряка північно-західний природно-географічний район губернії.

У Чернігівській губернії географія розміщення цукрових заводів чітко виділяла південні лісостепові повіти, включаючи і південну частину Новгород-Сіверського повіту, де ґрунти були сприятливіші для вирощування цукристих, ніж у північних польських повітах.

До Першої світової війни половина цукру-піску, який виробляли цукрові заводи, потрапляли на переробку на рафінадні заводи і звідти у вигляді голівок, плиток, шматків та пудри відправлялися на ринок [5, 38].

Явище збільшення продуктивності заводів, тобто концентрації виробництва, цілком природне і пояснюється прагненням заводів зменшити собівартість цукру [7, 92]. Концентрація здешевлювала виробництво, економила обігові кошти. Так, видатки на виробництво одного пуда цукру-піску на цукрових заводах лівобережних губерній у 1906 – 1907 рр. становили на заводах з добовою переробкою менше 2 тис. берківців буряку 2,65 крб., а на заводах з добовою переробкою понад 4 тис. берківців – 1,63 крб. Отже, на виробництво одного пуда цукру видатки на великих заводах були менші на 1,02 крб., або 39% [5, 69 – 70].

Наступна причина, що спонукала підприємців, полягала в особливостях закону 1895 р. про нормування цукрової промисловості у Російській імперії. Згідно із ним, встановлювався певний контингент цукру на внутрішній ринок, котрий розподілявся між заводами. При цьому, перші 60 тис. пудів цукру по кожному заводу були вільні для випуску на внутрішній ринок, решту – обкладали великим акцизним збором. Втім, безакцизний цукор становив незначну частину визначеного контингенту, значно більша частина квот на реалізацію цукру розподілялася між заводами у відсотковому відношенні до величини виробництва заводу. З цього випливає, що чим більша була продуктивність заводу, тим більше вільного для продажу цукру припадало на його частку і тим більша прибутковість була забезпечена заводу, так як прибуток заводів залежав у першу чергу від цукру, який вільно продавався на внутрішньому ринку [10, 4 – 5]. Тому майже всі цукрові заводи в країні у другій половині XIX – на початку XX ст. прагнули збільшити свою продуктивність.

У цукровому виробництві, так само як і в інших галузях промисловості, діяв економічний закон зростаючої продуктивності нових витрат капіталу та праці на одиницю виробленої продукції. При цьому, витрати, із розрахунку на одиницю готового продукту на механічну його переробку, можуть бути зменшені завдяки досягненням технічного прогресу. Здешевлення собівартості цукру значною мірою залежало від більш досконалої і продуктивнішої техніки переробки буряка. З кінця XIX ст. удосконалення в цукровій промисловості були спрямовані передусім на зниження собівартості продукції, що було пов'язано з падінням цін на цукор і підвищенням цін на матеріали, буряк, паливо і великим акцизом. А в умовах конкуренції здешевлення продукту стало життєво необхідним. За даними 1908 р. видатки на технічне обладнання в загальній сумі собівартості цукру на заводах становили від 18% до 24%. Цукровари встанов-

лювали новітнє обладнання, в результаті чого машини та апарати тим самим досягали значного підвищення загальної продуктивності заводу, від чого, у свою чергу, витрати, з розрахунку на одиницю готової продукції, відповідно зменшувалися. Тому новий витрачений капітал на технічне вдосконалення виробництва давав більший відсоток прибутку. Власники цукрових заводів це прекрасно розуміли і не економили на технічному прогресі [9, 91].

Запровадження нових технологій, машин, парової енергетики дало могутній поштовх для підвищення продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва продукції. Слід сказати, що вартість промислової продукції (без гірничої і гірничозаводської) протягом другої половини XIX ст. виросла більш як у 8 разів. Причому темпи зростання виробництва були значно вищими у перші два пореформені десятиріччя, протягом яких обсяг готової продукції збільшився у 5,5 рази. Це було, безумовно, пов'язано із завершенням найбільшого буму у залізничному будівництві та поширенням парового виробництва майже в усіх провідних галузях промисловості. Наступне десятиріччя продемонструвало наявні процеси концентрації виробництва, за яких кількість підприємств скоротилася в 1,1 рази, а обсяг виробництва зріс у 1,5 рази, тобто на 49,8%, порівняно з 1879 р.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувався непинний ріст продуктивності цукрорафінадних заводів, аналогічний тому процесу, який був на цукробурякових (пісочних) заводах.

1. Архипов Г.К. *Сахарная промышленность и крестьянское свеклосеяние.* – Х., 1923.
2. *Сахарная промышленность Украины: Отчет сахаротреста за 1922 год.* – Х., 1922.
3. *Обзор Одесского градоначальства за 1883 год.* – Одесса, 1884.
4. *Производства, обложенные акцизом (по данным статистики производств, обложенных акцизом Главного Управления неокладных сборов и казенной палаты питей Министерства финансов за годы 1900-1914 // Статистика Украины.* – 1922. – Т. 1. – Вып. 7. – № 17.
5. Волохов Л.Ф. *Сахарная промышленность России в цифрах.* – К., 1913.
6. *Сахарная промышленность Левобережной Украины.* – Сумы, 1919.
7. Архипов Г. *Сахарная свекла // Очерки товарных отраслей сельского хозяйства в связи с кредитованием.* – 1926. – Вып. 1.
8. Сыркин Н.С. *Законодательство об акционерных предприятиях и интересы русской сахарной промышленности.* – К., 1916.
9. Зуев М.Д. *Сахар и его производство.* – Х., 1923.

К. О. Єлесіна

ВИРОЩУВАННЯ ЦУКРОВОГО БУРЯКУ В ГОСПОДАРСТВІ ГРАФІВ БОБРИНСЬКИХ

Культура цукрового буряку займала центральне місце в сільськогосподарській системі українських маєтностей дворянської родини Бобринських, оскільки саме буряк являв собою основну сировину для мережі цукрових заводів, розташованих у графських володіннях Черкаського та Чигиринського повітів Київської губернії. Питання вирощування цієї культури, як і багато інших питань господарської діяльності Бобринських, що в радянських умовах трактувалася виключно як “хижацька” та “експлуататорська”, довгий час перебувала за межами наукових досліджень.

Перегляд радянських стереотипів відбувається в сучасній історичній науці. Н. Темірова у монографії [1] та статтях [2; 3] аналізує окремі аспекти вирощування цукрового буряку в господарстві Бобринських, вплив цієї справи на становище графської родини та місцевого

населення. І. Довжук [4] висвітлив проблему взаємозв'язку між вирощуванням цукрового буряку та обсягами виробництва цукру в Смілянському маєтку. В. Скиртач [5] розглянув питання селекції цукрових буряків у володіннях Бобринських. Важливим для розуміння внеску графської родини у становлення та розвиток буряківництва є біографічний нарис про О. Бобринського, підготовлений В. Ковалинським [6]. Незважаючи на те, що означена тема фрагментарно висвітлена в сучасній історіографії, предметом комплексного дослідження вона не стала. Метою цієї розвідки є аналіз найголовніших компонентів та характерних особливостей системи вирощування цукрового буряку в середньонаддніпрянських маєтках графів Бобринських у другій половині XIX – на початку XX ст.

В авангарді використання цукрового буряку як сировини для виробництва цукру, а не лише як харчового продукту, стояв О. Бобринський. Після заснування одного з перших цукрових заводів в Російській імперії 1828 р. у с. Михайлівському Богородицького повіту Тульської губернії, для виробництва цукру граф використовував місцевий цукровий буряк, а не імпортовану цукрову тростину. О. Бобринський переконав місцевих селян у перспективності масового вирощування цієї рослини та скуповував її за вигідною для них ціною, за рахунок оброку [6, 34].

У 1838 р. О. Бобринський перемістив власне цукрове виробництво на Середнє Подніпров'я, де сприятливі кліматичні умови та активна розробка наукового підґрунтя системи вирощування цукрового буряку сприяли її остаточному налагодженню та врегулюванню. Як в Михайлівському, так і в середньонаддніпрянських маєтках в основу цукрового виробництва О. Бобринським була покладена переробка цукрового буряку місцевого виробництва. Відтак, Смілянський цукровий завод вже в 1840 р. переробляв 300 берк. буряків на добу [4, 102].

Протягом другої половини XIX ст. загальна площа, відведена графами Бобринськими під висадку цукрового буряку, складала близько 20 % ротаційної землі, при чому культура займала виключно парові поля. На початку XX ст. ця система була трансформована з метою розширення площ цукрового буряку. Сівозміни були скореговані таким чином, що бурякові плантації стали займати частину парових полів (46 % насаджень) і частину безпарних (54 % насаджень). При цьому посіви цукрового буряку на парових полях займали половину загальної площі [7, 70].

Підготовка полів до висадки на них цукрового буряку перебувала під пильним контролем. Так, для удобрення парових полів використовувалися органічні добрива, а на безпарних – мінеральні, насамперед суперфосфат у поєднанні з селітрою [8, 126]. Обробка ґрунту під цукровий буряк на парових полях включала в себе мілку (4 верш.) і глибоку (6 – 8 верш.) оранки. На безпарних полях застосовувалася схожа схема, однак в ході першої оранки (1,5 – 2 верш.) знімався лише верхній шар ґрунту, а інша (6 – 8 верш.) відбувалася після того, як земля вбирала вологу [7, 70 – 71]. Підготовка полів під висадку цукрових буряків в маєтностях графів Бобринських починалася зазвичай в кінці березня [9, 524], практично одразу відбувався й посів [10, 608].

У ході висадки цукрових буряків використовували прості та комбіновані сіялки фірм Фільверта-Дедіна та Менцеля, при чому комбінованими оброблялося близько 70 % площі [7, 71]. Кількість насіння, що засівалося на 1 дес., досягала 4 пуд. Використання такого значного обсягу посівного матеріалу було обґрунтоване прагненням отримувати густі паростки, сукупність яких мала